

Kapitalist üretimin doğuşu

Özgür Öztürk

Merhabalar. Ben öncelikle, *Kapital*'in Almanca aslından Türkçe'ye kazandırılmasında emeği geçen herkese teşekkür ediyorum, hepimiz adına, bir kez daha. İkinci olarak, böyle bir organizasyonu düzenleyen Yordam Yayınları'na ve sayın Hayri Erdoğan beye de teşekkür ediyorum. Bu dua-yen hocalarımızın yanında bizlere de yer verdikleri için ayrıca onur duyduğumu belirtmek istiyorum.

Şimdi benim konuşmam kapitalist üretimin doğuşu üzerine olacak. Biraz tarihsel bir konu. Bildiğimiz gibi *Kapital* esas olarak kapitalist üretim sisteminin temel işleyiş özelliklerini, hareket yasalarını ortaya koyan bir metin. Gelgelelim bu üretim sisteminin nasıl ortaya çıktığına, nasıl doğduğuna dair de epey malzeme buluyoruz *Kapital*'de, uzun uzun duruyor bunun üzerinde. Yani kapitalist üretime geçiş meselesi üzerinde de epey duruyor. Özellikle Türkiye gibi kapitalist sistemle geç tanışmış ülkeler açısından bir özelliği de var bunun. Zira, aslında *Kapital*'de ortaya konan şema, özellikle birinci ciltte ortaya konan şema, birebir uymuyor aslında Türkiye gibi ülkelere. Bunu Marx'ın kendisi de teslim ediyor. 1870'lerde, o dönemin ilk, en erken Marksistleri olan Rus Marksistleri ile yazışırken, Vera Zasoulich'le bir mektuplaşmasında... Zasoulich Marx'a şunu soruyor: Rusya'nın kapita-

lizme hiç uğramadan doğrudan doğruya sosyalizme geçiş yapması mümkün müdür gibi bir soru soruyor. Marx buna yanıt vermekte epey zorlanıyor. Bunu da birkaç taslak hazırlamasından anlıyoruz, yanıt göndermeden önce. En sonunda kısa bir mektup gönderiyor yanıt olarak. Burada, kapitalizmin, kapitalist sistemin doğuşu üzerine *Kapital*'de yazdıklarının esasen sadece Batı Avrupa ile sınırlı olduğunu, Rusya için bir şey söyleyemeyeceğini aslında söylüyor.

Şimdi ben Marx'ın bu konuyu, yani kapitalist üretimin doğuşunu *Kapital*'de nasıl ele aldığına dair birkaç bir şey söyleyeceğim kısaca. Ardından da Türkiye gibi ülkeler açısından neler söyleyebiliriz, yine kısa bazı yorumlar getirmeye çalışacağım.

Bir tespitle başlamak istiyorum. İlginç bulduğum bir şey ama. *Kapital*'de kapitalizm kelimesi hiç geçmiyor hemen hemen. Yani biz günlük yaşamda kapitalizm kelimesini çok kullanıyoruz. Hep kapitalizm kelimesini kullanıyoruz. Kapitalizm şöyle bir sistemdir, kapitalizm kötüdür, şu tarihte ortaya çıkmıştır vesaire gibi. Oysa *Kapital*'de bu kelime yok. Bu birinci cildi, yeni çeviriye okurken özellikle ona baktım. Birkaç yerde, beş-altı yerde, 'kapitalizme özgü üretim' ifadesi geçiyor. Yani kelime olarak kapitalizm birkaç yerde geçiyor, her birinde de yanında bir 'üretim' ibaresi mutlaka var. Bunun aksine, Marx'ın en çok kullandığı ifade, yani döne döne kullandığı, 'kapitalist üretim', 'kapitalist üretim tarzı', 'özgül kapitalist üretim biçimi' vesaire gibi, hep kapitalist üretimi vurgulayan bir tercihi var Marx'ın. Bu neden? Yani Marx niye kapitalizm deyip geçmiyor da ısrarla kapitalist üretim ifadesini, kavramını kullanıyor diye düşünebiliriz. Yani üzerinde düşünmeye değer bir sorudur.

Bunun aslında basit bir nedeni olabilir, beklentimizin aksine. Çünkü kelime olarak kapitalizm daha geç kullanıma girmiş bir şey. Yani kapital, kapitalist gibi kavramlar kullanımdayken, bilindiği kadarıyla kapitalizm kelime olarak ilk kez 1854 yılında kullanılmış. Yani Marx da *Kapital*'i 1860'larda, 60'ların ilk yarısında yazdığına göre, o dönemde çok geniş kullanımda olmayabilir de aslında.

Belki de, daha muhtemel bir neden, Marx'ın aslında kapitalizmi bir üretim sistemi olarak görmesi, kavraması. Bu şekilde analiz etmek istemesi. Yani *Kapital*'in temel meselesi, kapitalist *üretim* ve bu üretim sisteminin bir bütün olarak işleyişidir diyebiliriz de. Yani Marx bilinçli olarak yapmıştır diye de düşünebiliriz.

Şimdi Marx'ın yöntemine genel olarak baktığımızda, nasıl ele almıştır peki diye sorsak, yöntemine genel olarak baktığımızda, ikili bir bakışı

var, sık sık karşımıza çıkıyor, çok sistematik bir ayırım tercihi var. Özellikle *Kapital*'de. Ele aldığı olguyu veya konuları, genellikle bir maddi içeriği yönünden inceliyor. Bir de toplumsal biçimi açısından inceliyor. Yani iki yönlü bir analiz tarzı var Marx'ın. Ama bu iki yön birbirine kopmaz biçimde bağlı. Bunu sık sık vurguluyor. Ayrıca, bir vurgusu da şu, yani bunlar örtük olarak tabii tespit ettiğimiz şeyler, genellikle maddi içerik toplumsal biçimin altında, ya da toplumsal biçimin belirlenimlerine tâbi olarak, onun yönetimi altında, onun egemenliği altında sunuluyor Marx'ta. Marx bize bunu bu şekilde anlatıyor.

Örnek verirsek galiba daha iyi olacak. Mesela, daha ilk başta, *Kapital*'in ilk sayfalarında metân anlatırken bize, Marx bunun bir kullanım değerinin olduğunu bir de mübadele değerinin, değişim değerinin olduğunu söylüyor, biliyoruz hepimiz. Yani kullanım değeri, metânın insan ihtiyaçlarını karşılama özelliğidir, maddi içeriğini anlatır, maddi yönünü anlatır bize. Mübadele değeri ise, ya da değişim değeri ise metânın diğer metâlar karşısındaki konumunu, dolayısıyla metâda içerilen emeğin, o metâda içerilen emeğin diğer metâlarda içerilen emekler karşısındaki konumunu, yani aslında insanlar arasındaki toplumsal ilişkiyi, piyasa dolayımıyla gerçekleşen toplumsal ilişkiyi anlatıyor. Yani bir toplumsal biçim, bir de maddi içerik var. Gelgelelim bu maddi içerik, bu toplumsal biçimin egemenliği altında, yönetimi altında, onun hükmü altında diyebiliriz. Zira kapitalist üretim, ya da metâ üretimi genel olarak, kullanım değeri üretimi değil, daha doğrusu özel olarak kullanım değeri üretimi değil; kullanım değerleri sadece değişim değerlerinin üretilmesi için bir araç Marx'a göre. Yani, hepimiz biliyoruz yani, bugün de insan ihtiyaçlarını karşılamak değil, kâr etmek kapitalistlerin esas amacı. Demek ki tüm süreç aslında mübadele değerinin egemenliğinde cereyan ediyor.

Marx'ın iki yönlü analiz tarzını kapitalist üretim sürecini analizinde de görmekteyiz. Marx'a göre kapitalist üretim süreci hem bir emek sürecidir, yani kullanım değerlerinin üretildiği bir süreçtir. Hem de bir değerlenme sürecidir, yani artık değer üretildiği, sermayenin kendisini büyüttüğü bir süreçtir. Bu bütünlük içinde yönlendirici ya da belirleyici olan, değerlendirme sürecidir, ya da artık-değer üretimidir. Nasıl ki bir metânın üretiminde kullanım değeri yalnızca değişim değerinin üretilmesi için bir araçsa, genel olarak kapitalist üretimde de emek süreci yalnızca artık-değer üretiminin bir aracıdır. Emek süreci artık değer üretimine tâbidir.

Şimdi bir anlamda, biraz da basitleştirerek, emek süreci insanın doğa ile etkileşimini, insan-doğa ilişkisini konu alır diyebiliriz. Öte yandan, de-

ğerlenme ya da artık-değer üretimi süreci insan-insan ilişkilerine işaret eder. Emek süreci, emeğin emek nesnelere ve emek araçları ile kurduğu ilişkileri anlatır. Emeğin üretim araçları, hammaddeler, el aletleri gibi nesnelere kurduğu üretici ilişkiyi ifade eder. Buna karşılık değerlenme ya da artık-değer üretimi, ücretli emek sermaye ilişkisini ve bu temelde gerçekleşen sömürüyü ifade eder. Emek süreci açısından, işçi üretim araçlarını kullanır. Oysa değerlenme süreci açısından, üretim araçları işçiyi kullanır.

Peki kapitalist üretim nasıl ortaya çıktı? Marx kapitalist üretimi iki yönlü olarak ele aldığına göre bunun doğuşunu da her iki yönden ele almasını bekleriz. Ve gerçekten de böyledir. *Kapital*'in birinci cildinin geniş bir bölümü kapitalist üretimin doğuşuna ve gelişimine ayrılmıştır. Ama maddi ve toplumsal yönler ayrı ayrı bölümlerdedir. Yani bir emek süreci olarak kapitalist üretimin doğuşu birinci cildin ortalarında incelenmekte, toplumsal bir sistem olarak ortaya çıkışı ise 'ilkel birikim' başlığı altında sonlara doğru ele alınmaktadır.

Emek süreci açısından, özgül kapitalist üretimin çıkış noktası el birliğidir. Bu çok sayıda işçinin aynı emek sürecinde bir arada çalıştırılmasıdır. Bu evrede kapitalist sistem henüz mevcut üretim tekniğini değiştirmemiş, nasıl bulduysa öyle almıştır. Ama ölçeğini genişletmiştir.

El birliği aşamasının ardından, manifaktür evresi gelir. Bu uzun bir döneme yayılmıştır, kabaca 16. yüzyılın ortalarından 18. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Temelde, bir geçiş evresidir. Manifaktür özünde genişletilmiş atölye üretimi demektir. Çok sayıda işçinin bir arada çalışması burada da temeldir. İşçi manifaktürde bir zanaatkârdır, ama tek bir işte uzmanlaşır, parça işçidir. Çok sayıda işçinin bir arada çalışması ile teknik bir iş bölümü ve buna bağlı olarak da üretkenlik artışı söz konusudur. Marx, manifaktürün organları insanlar olan bir üretim mekanizması olduğunu vurgular. Yani esas olan yine insan unsurudur. Bununla birlikte, ürün artık bireysel bir ürün değil, toplumsal ya da kolektif bir ürüne dönüşmüştür.

Manifaktür, iç evrimiyle makineleşmeye giden yolu açmıştır. Bu süreç zamanla makineli üretimi, en sonunda da makine sistemleri olarak fabrikaları yaratmıştır. Sanayi Devrimi ile birlikte 18. yüzyıl sonlarından itibaren artık özgül kapitalist üretim söz konusudur. Üretim, artık insan unsuruna dayanmayan, nesnel bir organizasyona dönüşmüştür. İşçi, makinenin bir eklentisi haline gelmiştir.

Makineleşmenin bazı sonuçları olmuştur. İlk olarak, makine, kol gücünü gerekli olmaktan çıkardığı ölçüde, kadın ve çocuk emeğinin kullanımını başlatmıştır. İkincisi, makine emeğe olan göreceli ihtiyacı da azaltmakta,

işsizlik yaratmaktadır. Bir diğer konu, işçinin giderek vasıfsızlaşmasıdır. Daha doğrusu, sadece tek bir işte uzmanlaşan parça işçinin yerine, her işe kolayca uyum sağlaması beklenen modern birey işçi geçmektedir. Kısacası, kapitalist emek süreci el birliğinden manifaktüre ve oradan makineli üretime doğru kendi iç mantığı uyarınca evrilmiştir. Bu süreçte üretkenlik artmış, üretim ve emek toplumsallaşmıştır. Bu kapitalizmin tarihsel misyonudur.

Emek süreci açısından, kapitalist üretimin çıkış noktası el birliği idi. Ama artık-değer üretimi açısından, kapitalist üretimin çıkış noktası ilk birikimdir. İlk birikim, özünde doğrudan üreticilerin üretim araçlarından kopartıldığı ve işçi haline gelmek zorunda bırakıldığı evredir. Sürecin temeli, köylünün topraktan kopartılması ve işçileşmesidir. Marx bu evrede piyasa dışı zor kullanımının kural olduğunu, üreticilerin devlet aracılığıyla zorla mülksüzleştirildiğini belirtir. Ama piyasa egemenliği bir kez kurulduğunda, artık bu tarz “ekonomi dışı” zorlamalara gerek kalmaz ve emekçiler üzerindeki baskı piyasanın kendi işleyişi ile halledilir.

Marx ilk birikimin sağlanmasında dünya piyasasının oluşumuna ve sömürgeci pratiklere de dikkat çeker. Büyük ölçekli kapitalist üretim, gerek büyük miktarda hammadde temini için, gerekse üretilen çok sayıda malın satılması için dünya pazarının oluşumunu beraberinde getirmiştir. Ama temel mesele, doğrudan üreticilerin, yani büyük ölçüde köylülerin üretim araçlarından, yani topraktan kopartılması ve zorla işçi haline getirilmesidir.

Demek ki, kapitalist üretimin doğuşu bir anlamda belirli bir evrim sergilemiştir. Dereceli olarak ilerlemiştir diyebiliriz. Hem emek süreci açısından, el birliğinden manifaktüre ve oradan makineli üretime ve fabrika sistemine giden süreç. Hem de artık-değer üretimi açısından, ücretli emek sermaye ilişkisinin zorla kurulması. Peki Türkiye gibi ülkelerdeki durum nedir? Kapitalist üretimin doğuşu Türkiye’de benzer bir sıra izlemiş midir? Bu sorunun yanıtı “hayır”dır. Çünkü kapitalist üretim bir kez belli bir yerde ortaya çıktığında tüm dünyayı kaplayan yeni bir iş bölümü yaratmıştır. Kapitalist sanayi toplumları ile pre-kapitalist tarım toplumlarından oluşan bir uluslararası iş bölümü ortaya çıkmıştır.

Makineli üretim, kendi ülkesinde el zanaatlarını yıktığı gibi, Osmanlı gibi pre-kapitalist toplumlarda da el emeğine dayalı üretim sistemlerini yıkmıştır. Osmanlı’nın dünya kapitalist sistemi ile temas etmesi, el zanaatı tipi üretimin ve atölyelerin yıkımına yol açmıştır. Benzer bir durum örneğin Hindistan’da da görülmüştür. Bu ülkelerin Batı Avrupa ülkelerindeki gelişme sırasını aynen izlemesi olanaksız hale gelmiş, çünkü daha sürecin başında üretim yapıları dağılmıştır. Bunun bir sonucu, Türkiye gibi ülkeler-

de kapitalist üretime geçişin zorlaşmış olmasıdır. Nitekim bu ülkelerde kapitalist üretimin başlaması ancak uluslararası iş bölümündeki dönüşümlerle gündeme gelmiştir. Ağırlıklı olarak da İkinci Dünya Savaşı sonrasında. Öte yandan, bu ülkeler Batı Avrupa'daki gelişimi aynen izleyemedikleri için süreç son aşamadan, yani doğrudan doğruya fabrikalarla başlamıştır. Bir başka deyişle sıçramalı bir gelişim söz konusudur. Bu sıçramayı gerçekleştirme zorluğu, tek tek sermayeler açısından baktığımızda, bu sıçramayı gerçekleştirebilenlere avantajlar da yaratmıştır.

Türkiye'de bu geçişin tarihi olarak 1950'li yılları vermek gerekir. Yani Türkiye'de özgül kapitalist üretim ancak 1950'lerde başlamıştır. 1950'li ve 60'lı yıllar, Türkiye'de köylü nüfusun önemli bir kısmının kentlere göç ederek işçileşmesine tanık olmuştur. Bunun öncesindeki yüz yıllık dönem bir geçiş, ya da ilk birikim evresidir. Demek ki Türkiye'nin 19. yüzyıl başlarından itibaren kapitalistleşme yoluna girdiğini, ama ancak 1950'lerde kapitalist üretime geçiş yaptığını söyleyebiliriz.

Türkiye gibi ülkelerde, kapitalist üretime geçiş Marx'ın analiz ettiği Batı Avrupa toplumlarına kıyasla bazı özgüllükler taşır. Ama geçiş bir kez yapıldıktan sonra, kapitalist üretimin yasaları kendilerini ortaya koymaya da başlamıştır diyebiliriz.

Ben burada keseyim, vaktimi aşıyorum. Teşekkür ederim.

Sorulara cevaplar

Koray'ın sorusu ile başlayayım. Ticari kapitalizm ya da merkantilizm gibi terimler beni de rahatsız ediyor aslında. Demiştim hani, kapitalist üretim sürecini iki yönlü kavradığı için onun doğuşunu da iki yönlü olarak aktarıyor Marx. Mesela manifaktürü falan zaten kapitalist bir biçim olarak anlatıyor bize. Bir alıntı yapayım kısaca hemen: "İşbölümüne dayanan el birliği, klasik şekline manifaktürde bürünür. Kapitalist üretim sürecinin karakteristik biçimi olarak kabaca 16. yüzyılın ortalarından başlayıp 18. yüzyılın son otuz yılına kadar süren asıl manifaktür dönemi boyunca egemen biçim olmaya devam eder."

Burada, sunumun başlarında bir şey getirmeye çalışmıştım. Kapitalizm ve kapitalist üretim arasında sanki bir ayırım gözetebilir miyiz gibi, sesli düşündüğüm bir şey aslında. Özgül kapitalist üretim tarzı ise, Marx'ta, benim anladığım kadarıyla, spesifik olarak gerçekten de büyük sanayinin kurulduğu evreyi, yani Sanayi Devrimi sonrası, manifaktür sonrası evreyi, fabrikayı anlatıyor. Öyle algılıyorum ben. Çünkü onu ısrarla 'özgül kapitalist üretim

tarzı' diye niteliyor. Makinelerin makinelerle üretilmeye başlanmasıyla beraber, bu üretim tarzı manifaktüre özgü dar teknik temelden, şundan bundan kurtuluyor, kendi ayakları üzerinde durabilen, kendi temellerini kendisi üretebilen gerçek bir sisteme dönüşüyor. Buna Marx özgül kapitalist üretim tarzı diyor. Bunun öncesinde de kapitalizmin doğuşu, geçişi, onu da kapitalist olarak niteliyor, burada bir sıkıntısı yok. Türkiye'de de mesela, 1950'ler, 60'lar dediğim özgül kapitalist üretim tarzına denk geliyor. Sonuçta hepimizin bildiği gibi Osmanlı toplumu, 19. yüzyıldan itibaren, 18. yüzyılın sonlarından itibaren hattâ, dünya sistemi ile bir bütünleşme içerisinde. Burada ticari bir sermaye birikimi başlıyor, ticari burjuvazinin aracılık yaptığı. Bu bir ticari birikim dönemi. Yani bunu nasıl adlandıracağız bilmiyorum ama. Yani bir birikim var burada da, ilk birikim var, arkadaşımızın hatırlattığı, beni düzelttiği gibi. Gerçekten burada da bir ilk birikim dönemi var. Ama sanki biraz kavramsal bir netliğe ihtiyacımız var, benimkisi sadece bir öneriydi. Yani özgül kapitalist üretim tarzı sanayi temelli genellikle. İşte, kapitalizm ve kapitalist üretim ayrımı gibi bir şey gözetebiliriz sanki, ama tam beni de tatmin etmiyor. Sanıyorum, arkadaşımıza da bir şey söylemiş oluyorum. İlk birikimi şüphesiz atlamıyorum.

Kapital, kapitalizmin sınırlarını gösteriyor mu? Şüphesiz gösteriyor. Yani, emek açısından gösteriyor. En son, Lebowitz'in *Kapital'in Ötesi* kitabında dikkat çektiği bir şey vardı. Sermayenin kendi içinde, engel ve sınır tartışması yapıyor. Sermayenin engeli kendisidir, ama onu sürekli aşar, filan, ama sınırı, yani gerçekten sermaye ya da kapitalizmin sınırı varsa bu emektir. Bir yandan da doğadır, doğayı da ekliyor Lebowitz. Doğa kısmını açıkçası çok fazla görmüyoruz *Kapital*'de. Ama tabii ki emek kısmını, yani sermayenin sınırı olarak emek kısmını uzun uzun anlatıyor.

Son olarak da şu teknelci kapitalizmin *Kapital*'le olan ilişkisine çok kısaca değinip bu ilk birikime dair bir-iki şey daha söyleyip tamamlayacağım. Sanırım çok fazla aşmıyorum süremi. Teknelci kapitalizm teorisinin *Kapital*'le ilişkisi ne düzeydedir diye soruyorsunuz, yani doğrudan ona dayandığını düşünüyorum. Birtakım, bazı tartışılması gereken, tartışılabilir noktaları olabilir. Ama burada ne anlıyoruz o da önemli. Teknelci kapitalizmi Sweezy ve Baran'ın kitabı açısından düşünüyorsak, doğrudan ona dayanıyor. Yalnız kavramsal bazı farklılıklar var. Artığın artması eğilimi diye Sweezy ve Baran ifade ederler bunu, yani artık-değerden ziyade artık kavramına geçerler. Genelleştirirler. Marx'ın kavramsal çerçevesini biraz değiştirirler. Gelgelelim mantık olarak ona dayanır gene de, yani artığın artması eğilimi aslında artık-değerin kendine kârlı yatırım olanakları bula-

maması durumunu ifade eder. Mesela, David Harvey'in en son kitabı, *The Enigma of Capital*, aşağı yukarı benzer bir perspektifi sürdürür. Yani *Tekelci Kapitalizm* kitabında Sweezy ile Baran'ın 50 yıl önce ortaya koydukları... Sürdürür çünkü Harvey de aslında *Kapital*'in o teorik çerçevesini az çok izlemeye çalışan biridir. Ama bu çok hakim olduğum bir konu değil.

Ben sadece bu ilk birikim meselesine bir-iki cümle daha eklemek istiyorum. Sizin de dediğiniz, ilk birikimin sürekliliği, “mülksüzleştirme yoluyla birikim” diyor buna Harvey, bu tartışılan bir konu. Ben birkaç yıl önce bir yazı da yazmıştım, bunu eleştirmiştim, bu doğru değildir diye düşünüyordum o zamanlar. Gelgelelim şimdi biraz daha yakın hissediyorum kendimi, yani sürekli mülksüzleştirme kavramına biraz daha yakın hissediyorum. Çünkü Türkiye’de gerçekten de bunu somut olarak gözlemliyoruz. Bunu örnekleyip bitireyim.

Aynı zamanda bu bize şeyi de sanki anlatacak. Yani *Kapital*'in analiz çerçevesinin bazı bakımlardan yazıldığı döneme kıyasla bugün daha da geçerli olduğunu sanki gösterecek diye düşünüyorum. Bir tanesi, işçileşme. Yani 50'lerde, 60'larda Türkiye’de sanayinin kurulmasıyla beraber bir işçileşme dalgası başlamıştı. Gelgelelim son yirmi yıldır, son yirmi-otuz yıldır, bu neoliberal dalgayla beraber yeni bir işçileşme dalgası yaşanıyor. Yani köylerde, köylü nüfusun hızla şehirlere aktığını, oralarda işçileştiğini, ya da işsizleştirdiğini işin doğrusu, görüyoruz. Niye? Çünkü yeni bir mülksüzleştirme dalgası yaşanıyor neoliberal politikalarla beraber. 90'ların başında Türkiye’de köylü nüfusun genele oranı yüzde 50 civarında imiş, bir kuşak sonra bugün bu dörtte bire inmiş durumda aşağı yukarı. Yani bir kuşak içerisinde köylü nüfusun payı yarıdan, nüfusun yarısından nüfusun aşağı yukarı dörtte birine inmiş durumda. Bu her şeyden önce çok büyük bir demografik dönüşüm.

Ama sadece köylü nüfusu da değil. Meselâ eskiden bağımsız olarak çalışan küçük mülk sahibi kesimler, bakkal, kasap, manav gibi küçük mülk sahipleri, esnaf diyegeldiğimiz mülkçüler mülk sahipleri, bunlar da hızla proleterleşiyorlar çünkü bu perakende ticaret alanı sermaye tarafından, büyük sermaye tarafından ele geçiriliyor. On binlerce bakkal kapandı meselâ Türkiye’de, son on yılda on binlerce bakkal kapandı. Sadece 2000-2004 arasında 60 bin tane bakkal kapanmış, yani toplam sayı 150 bin civarında. Yani bu şeyin büyüklüğünü buradan anlayabiliriz. Manav, kasap vesaire bunlar da o esnaflığı bırakıp marketlerde reyonlarda çalışmaya başlıyorlar, işçileşiyorlar. Sadece onlar da değil. Ulaştırma esnafı diyebileceğimiz, taksici gibi, kamyoncu gibi insanların çoğu da aslında şu an ücretli işçi haline

geliyorlar. Bağımsız tüccar diye bir meslek vardı eskiden, benim küçüklüğümde vardı. Mesleğin nedir diye sorulduğunda “tüccarım” diye, ticaretle uğraşıyorum diye cevap verebilirdi insanlar. Şimdi öyle insanlar yok, çünkü bunlar ücretli işçi oldular. Pazarlama departmanında çalışıyorlar veya satın alma departmanında çalışıyorlar. Bir firmanın ücretli işçisi olarak çalışıyorlar.

Yani ne görüyoruz? Hızlı bir işçileşme süreci var. Nüfus, nüfus bileşimi, Türkiye’de bile görüyoruz bunu. Dünyada da buna benzer bir şey var. Nüfus bileşimi bir yanda sermaye sahiplerinin, kapitalistlerin, azınlığın, bir yanda da onların hesabına çalışan çoğunluğun bulunduğu basit bir ikili yapıya evriliyor. Bu Marx’ın *Kapital*’de bize anlatmaya çalıştığı şey aslında. Yani, orada üçlü bir model söylüyor aslında. Toprak sahipleri var aslında. Ama bu kalıntı bir şey aslında, sınıf, toprak sahipleri. Bunlar aslında kapitalist sınıfın içinde eriyecek. Nüfus giderek basit bir yapıya evrilecek Marx’a göre. Sosyal bilimler içerisinde Marx’a yıllarca getirilen en büyük eleştirilerden bir tanesi buydu. Yani Marx bu iki sınıfı görüyor, halbuki bunların içinde geniş bir orta sınıf var, büyüyen bir orta sınıf var, bunu görmüyor, Marx’ın analizi hatalıdır deniyordu. Tersine bugün geldiğimiz noktada Marx’ın analizinin ampirik olarak da ve dünya genelinde, sadece Türkiye’de de değil dünya genelinde, her gün bir kez daha doğrulandığını görüyoruz. Yani yazıldığı döneme kıyasla bugün daha geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Yani, krizler vesaire zaten bunu her seferinde sermayenin sözcülerine de, kafalarına vura vura artık, gösteriyor. “Acaba Marx haklı mıydı?” diye soruyorlar. Marx haklıydı. Burada, esas itibarıyla herhangi bir şeyimizin olmaması lazım. Ben teşekkür edeyim. Yalnız son bir şeyle bitireyim. Bir de Marx’ın büyük öngörüsü var biliyoruz. Yani kapitalist üretim tarzının aşılacağına ve daha eşitlikçi, özgürlükçü bir yeni toplumun kurulacağına dair bir öngörüsü de var. Bundan hiçbir şüphem yok, yani bu öngörünün de geçerli olacağına, kendini gerçekleştireceğine dair şüphemizin olmaması lazım. Teşekkür ederim.